

تبیین فرایند خطمشی گذاری سیستمی از منظر قرآن*

سید علی بابا علوی* قادر علی وائق*

چکیده

فرایندی بودن خطمشی گذاری مورد قبول همه دانشمندان این رشته بوده و برای بررسی این فرایند، از رویکردهای مختلفی استفاده شده است که یکی از آنها رویکرد سیستمی است. رویکرد سیستمی برای اقدام به موقع در مقابل تحولات عمیق و پی‌درپی عصر حاضر بکار گرفته می‌شود. این تحقیق پیرامون مسئله (چگونگی نظر قرآن نسبت به بررسی فرایند خطمشی گذاری با رویکرد سیستمی) به بحث پرداخته است اهمیتش در این است که از یک طرف سازمان را به‌عنوان یک سیستم باز و متعامل با محیط در نظر گرفته و از طرف دیگر این نوع نگاه را با توجه به منابع اسلامی مورد تحلیل قرار داده است. مقاله حاضر با روش تحلیلی - توصیفی با هدف استخراج نظر اسلام نسبت به رویکرد سیستمی در بررسی فرایند خطمشی گذاری، به این نتیجه رسیده است که بررسی فرایند خطمشی گذاری با رویکرد سیستمی - با توجه به مستندات آنی که در متن مذکور است - مورد تأیید و تأکید دین مقدس اسلام بوده و دستورات متعددی از پیشوایان دینی همسو با این رویکرد وجود دارد. علاوه بر مباحث مدون در خطمشی گذاری مصطلح، مصالح، مفاسد و عرف نیز به‌عنوان ورودی‌ها و محیط خطمشی گذاری اسلامی در نظر گرفته شده است.

واژگان کلیدی: خطمشی قرآنی، خطمشی گذاری سیستمی، رویکرد سیستمی.

* تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۶/۲ و تاریخ تأیید: ۱۴۰۱/۱۰/۱۸

* دانش پژوه دکتری قرآن و مدیریت، جامعه المصطفی (ص) العالمیه، مجتمع آموزش عالی قرآن و حدیث، (نویسنده مسئول):

nahoriali@gmail.com

* استادیار و عضو هیئت علمی مؤسسه آموزش عالی علوم انسانی: Vasegh2003@yahoo.com

مقدمه

عصر حاضر دارای پیچیدگی‌ها و دگرگونی‌های شگرفی در عرصه‌های مختلف بوده و این تغییرات و دگرگونی‌ها خصوصاً در بخش سیاست‌گذاری باید مورد بررسی قرار گیرد و نسبت به آن اقدام به‌موقع و عکس‌العمل مناسب صورت بگیرد. رویکرد سیستمی از جمله رویکردهای است که این مهم را برآورده کرده و با در نظر گرفتن سازمان به‌مثابه سیستم باز و متعامل با محیط در پی وفق دادن سیستم خط‌مشی‌گذاری با تحولات بغرنج و سریع محیطی است.

دانشمندان در رابطه به فرایند خط‌مشی‌گذاری سیستمی نظرات متعدد و مختلفی را بیان نموده‌اند. اما رویکرد غالب و مورد قبول اکثر دانشمندان، رویکرد سه مرحله‌ای (تدوین، اجرا و ارزیابی) است.

این تحقیق بر اساس همین رویکرد مشترک تدوین شده است. در این رویکرد ابتدا فرایند خط‌مشی‌گذاری از نظر آموزه‌های مدیریت سیاست‌گذاری مصطلح مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته و سپس تلاش شده است که نظر قرآن کریم نسبت به آن استخراج و تبیین شود. خط‌مشی‌گذاری به معنی طراحی برنامه برای رسیدن به اهداف و رفع مشکلات، جزء لاینفک دستورات اسلام است^۱ خط‌مشی‌گذاری در حقیقت، تعیین و مشخص کردن راهی است که انسان به‌سوی هدفی در پیش می‌گیرد و بر اساس آن، حرکت خود را ادامه می‌دهد.

«إِنَّا هَدَيْنَا السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا»؛ (انسان / ۳)

۱. إماراتُ الدُّول انشاء الحِیل

و دین به عنوان منبع اطلاعاتی که گزاره‌های آن برآیند محاسبه بدون خطای تمام متغیرهای مرتبط با موضوع در شبکه هستی است، نقشی حیاتی در تصمیم سازی دارد بسیاری از گزاره‌های دین استراتژیک و تصمیم‌ساز هستند و اولویت‌ها، ضریب اهمیت‌ها و نقطه ثقل‌ها در شبکه موضوعات را مشخص و معین می‌کند (واسطی، ۱۳۹۱: ۴۵).

مفهوم شناسی

برخی از مفاهیم محوری به اجمال جهت روشن شدن بحث و مراد نویسنده مورد بررسی قرار می‌گیرد.

خطمشی گذاری سیستمی

خطمشی گذاری سیستمی به معنی بررسی خطمشی گذاری در قالب سیستم است. در این رویکرد خطمشی گذاری در قالب ابعاد سیستم - ورودی، خروجی، فرایند، بازخورد و محیط - مورد بررسی قرار می‌گیرد که ورودی‌ها به صورت انتظارات و نیازهای جامعه و حمایت یا عدم حمایت شهروندان به درون سیستم خطمشی گذاری وارد شده که حاصل آن خطمشی تصویری است و خطمشی عمومی همان خروجی سیستم است.

این نظریه به مجموعه‌ای از نهادها و فعالیت‌های قابل شناسایی در جامعه اشاره دارد که نیازها را به تصمیمات معتبری تبدیل می‌کند (باقری میاب، باقری، ۱۳۹۱: ۴۱-۴۵).

از نظر بعضی از صاحب‌نظران علوم سیاسی، برای درک خطمشی‌های سیاسی چارچوب‌های مفهومی لازم است که از طریق ترسیم مدل سیستمی، فراگرد مای تشخیص مسئله شکل‌گیری و تصویب خطمشی را تشریح نموده‌اند. (علی‌اصغر پور عزت و دیگران، ۱۳۹۲: ۱۴۵).

بنابراین، خطمشی گذاری سیستمی یعنی بررسی خطمشی در قالب سیستم، به این معنی که ورودی‌ها، خروجی‌ها، فرایند، بازخورد و محیط خطمشی گذاری مورد بررسی و دقت قرار گیرد.

رویکرد سیستمی

ژرف‌نگری به یک سیستم، طرز تفکری را پدید می‌آورد که می‌تواند به عنوان یک روش، برای برخورد با هر مسئله‌ای مورد استفاده قرار گیرد. این طرز تفکر یا نگرش رویکرد یا دیدگاه سیستمی نام دارد. (اکبر پرهیزکار، حسن اسماعیل‌زاده، ۱۳۸۴: ۴۱)

مفهوم سیستم در بحث خطمشی گذاری عمومی، به مجموعه مشخص از نهادها و فعالیت‌ها اشاره دارد که برای تبدیل تقاضاها به تصمیم‌های عمومی عمل می‌کند و همچنین بیان می‌کند که عناصر باهم روابط متقابل دارند.

نگرش "یا رویکرد" سیستمی در واقع همان علم نگرستن به مسائل در علوم مدیریتی است. بر اساس نظر برخی علما، در این نگرش، حل مسئله به برداشتن هفت گام نیاز دارد: تعریف مسئله، جمع‌آوری داده‌ها، تعریف راه‌حل‌های مختلف، ارزیابی گزینه‌ها، انتخاب بهترین گزینه، به کار بردن راه‌حل‌ها و پیگیری. (سعید خواجه‌ای، ۱۳۷۶: ۷۸)

پس کلی‌نگری به مشکل را - یعنی همه جوانب مشکل را باید در نظر گرفت - دیدگاه سیستمی یا نگرش سیستمی می‌نامند و به عقیده اغلب صاحب‌نظران برای حل مشکلات امروزی، بکارگیری این دیدگاه امری ضروری است و عدم حل مشکلات با استفاده از نگرش سیستمی ممکن است به بروز فاجعه‌ای منجر گردد.

خطمشی گذاری قرآنی

خطمشی دینی (قرآنی) عبارت است از اقدامات و تدابیر واقعی که امت حق به سرپرستی رهبر الهی برای رشد و ارتقای امت در بندگی خداوند و مقابله با بندگی غیر خداوند اتخاذ می کند و آن را در متن امت محقق می سازد. (جعفری، ۱۳۹۸: ۴۷)

پیشینه تحقیق

در رابطه به خطمشی گذاری با رویکرد سیستمی، تحقیقات مستقلی صورت نگرفته است اما می توان بعضی تحقیقات را برشمرد که به صورت غیرمستقیم و مرتبط به بحث ما صورت گرفته است:

۱- کاربرد تفکرات سیستمی در خطمشی گذاری عمومی (شریف زاده و همکاران (۱۳۹۴))
این تحقیق با پیچیده دانستن خطمشی گذاری در دنیای جدید، روش سیستمی را به عنوان یک راهکار و یک روش خطمشی گذاری در این محیط پیچیده، پیشنهاد می کند. و کاربر تفکرات سیستمی را از طریق پویایی سیستم (۱SD) و روش شناسی سیستم نرم (۲SSM) در خطمشی گذاری تقریر می نماید.

۲- کاربرد نظریه سیستمی در تحلیل علل صعود و سقوط تمدن ها در تاریخ. (۱۳۸۴) این تحقیق با توجه به تقسیم سیستم ها به سیستم های باز و بسته بیان می دارد که جامعه‌ی که به

---

^۱ System Dynamics

^۲ Soft System Methodology

عنوان سیستم‌های باز به تعامل با دیگر جوامع می‌پردازد از دوام بیشتری برخوردار است، برخلاف جوامعی که مانند سیستم‌های بسته به زندگی خود ادامه می‌دهند.

۳- نگرش سیستمی در مدیریت (صالحی زاده، ۱۳۸۹)

در این مقاله ضمن تشریح نگرش سیستمی و اجزای آن، به بیان ویژگی‌های مدیریت بر سازمان‌های دولتی پرداخته و با بررسی کاربرد نگرش سیستمی در همه وظایف مدیران، اهمیت داشتن این نگرش برای مدیران بیان شده است.

۴- رویکرد سیستمی به سیاست‌گذاری‌های اقتصادی دولت برای عدالت اجتماعی، (پورعزت، ۱۳۸۱).

در این تحقیق از ضرورت نگرش سیستمی به سیاست‌گذاری‌های دولت برای تحقق عدالت اقتصادی سخن به میان آمده است. تحقیق مذکور بیان می‌دارد که جامعه دارای سیستم‌های متعدد اجتماعی است، بررسی این سیستم‌های اجتماعی و مدیریت آن‌ها در راستای تحقق عدالت اقتصادی در پرتو رویکرد سیستمی ممکن و میسر است.

۵- تفکر سیستمی در مدیریت (مرکز توسعه منابع انسانی، ۱۳۹۵).

این کتاب با طرح گسترده مباحث سیستمی و متذکر شدن انواع سیستم‌ها در مدیریت، بر فرایندی انجام دادن کارها و مرتبط در نظر گرفتن اجزاء مدیریت توجه کرده است. تفکر سیستمی برای رسیدن به اهداف مدیریت، کارایی و بهره‌وری آن ضروری قلمداد شده است.

۶- نگرش سیستمی و جهان‌شمول در پیام‌های حج امام خمینی (ره) (پورنجانی، ۱۳۷۸).

این مقاله بعد از شمردن خصوصیات و ویژگی‌های سیستم‌ها بر این عقیده است که پیام‌های حج امام خمینی (ره) خصوصیت: نگرش سیستمی و جهان‌شمولی برخوردار است. و در ادامه مقاله به اثبات و تحلیل این دو ویژگی می‌پردازد.

فرایند خطمشی گذاری سیستمی از نظر اسلام

بعضی صاحب نظران فرایند خطمشی گذاری سیستمی را به سه مرحله تقسیم نموده اند). (۲۰۰۵:۶۳) (makinde) و این مقاله نیز بر اساس همین مبنا تقسیم بندی و تدوین شده است.

۱. تدوین خطمشی گذاری سیستمی با رویکرد اسلامی

قرآن کریم تعابیر زیادی در مورد مطالعه تاریخ و زندگانی امت های پیشین بیان کرده است، قصه های قرآن کریم برای تحقق همین هدف از سوی خداوند متعال برای امت های بعدی بیان گردیده است آیاتی مانند ۱۶۴ نساء ۹ طه، مربوط به بیان داستان امت های پیشین هستند. از میان سوره های قرآن سوره هود و شعرا از همه بیشتر به قصه ها و سرگذشت انبیا و امت های پیشین، پرداخته اند. (رحیمی، ۱۳۹۵: ۱۲۳).

دین مقدس اسلام، برنامه ریزی و علم به آن را، اولین شرط حرکت به سوی هر هدفی، می داند. حضرت علی (ع) فرموده است: یا کمیل! ما من حركة الا و انت فیها محتاج الی معرفة (حرانی، ۱۳۶۳: ۱۷۱) و در حدیث دیگری از امام علی علیه السلام روایت شده است:

وَلِلْمُؤْمِنِ ثَلَاثُ سَاعَاتٍ فَسَاعَةٌ يُتَاجَى فِيهَا رَبَّهُ وَ سَاعَةٌ يُرْمُ مَعَاشَهُ وَ سَاعَةٌ يُخَلِّي بَيْنَ نَفْسِهِ وَ بَيْنَ لَدُنْهَا فِيمَا يَجُلُّ وَ يَجْمَلُ وَ لَيْسَ لِلْعَاقِلِ أَنْ يَكُونَ شَاخِصًا إِلَّا فِي ثَلَاثٍ مَرَمَةٍ لِمَعَايِشٍ أَوْ خُطُوبَةٍ فِي مَعَادٍ أَوْ لَدَّةٍ فِي غَيْرِ مُحَرَّمٍ. (نهج البلاغه حکمت ۳۹۰).

چنانچه مشاهده می فرمایید، احادیث بالا بر لزوم برنامه ریزی و تدوین یک خطمشی در زندگی دلالت دارد. در شریعت اسلام یک رشته اصول ثابت و پایداری وجود دارد که بر تمام

سیاست گذاری‌ها در سطح جامعه دخیل‌اند تا حوزه‌های عمل را با حوزه نظر همگام و هماهنگ سازند. (باب اناری، ۱۳۸۷: ۶۱).

مترادف دانستن خطمشی گذاری با تصمیم‌گیری همانند بعضی محققین، (دانش فرد و دیگران، ۱۳۹۴: ۸۴) باعث می‌شود که واژه‌های را که محققین در مورد تصمیم‌گیری استفاده کرده‌اند، مانند عزم و.. را در مورد خطمشی گذاری عمومی استفاده نماییم.

مؤلفه‌ها و موارد تدوین خطمشی در اسلام

مؤلفه‌های خطمشی گذاری در اسلام به این معنی که از کدام موارد می‌توان اثبات کرد که تدوین خطمشی در دین مقدس اسلام قابل اثبات است. به عبارتی دیگر، مواردی وجود دارد و می‌توان ادعا کرد که امر تدوین خطمشی در اسلام مورد توجه قرار گرفته است. اینک چند مورد به عنوان مؤلفه‌های سیستم خطمشی گذاری اسلامی مورد بررسی قرار می‌گیرد:

الف. مدبّر بودن خداوند (خطمشی گذار بودن)

یکی از معانی خطمشی گذاری در واقع همان تدبیر امور است و مدبر کسی است که برای تدبیر امر، قانون و برنامه‌ریزی می‌کند و آن قانون‌ها و برنامه‌ها عبارت‌اند از همان خطمشی. آیاتی زیادی در این رابطه وجود دارد که به صورت نمونه به بعضی از آنها اشاره می‌شود.

«إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ... أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ تَبَارَكَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ»؛ (اعراف / ۵۴)

«تَبَارَكَ الَّذِي بِيَدِهِ الْمُلْكُ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ»؛ (ملک / ۱)

«قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُولُوا اشْهَدُوا بِأَنَّا مُسْلِمُونَ»؛ (آل عمران / ۶۴).

در اندیشه اسلامی خدامحوری نقش اساسی دارد به این معنی که فقط خدای متعال سیاست گذاری می کند و اگر کسی یا کسانی دیگر هم سیاست گذاری نمایند باید مأذون از سوی او باشند. خطمشی گذاری در این تفکر در مقابل انسان محوری قرار دارد. (هاشمیان، ۱۳۹۲: ۶).

برخی دانشمندان مدیریت الهی را به مدیریت تکوینی و مدیریت تشریحی تقسیم نموده اند که منظور از مدیریت تشریحی، تصرف در امور اعتباری یعنی قانون گذاری است که واقعیتی جز جعل جاعل ندارد. مدیریت در نظام تکوین و در نظام تشریح به خداوند اختصاص دارد؛ زیرا خالقیت (غافر/ ۶۲، طه/ ۵۰) و حقانیت از آن خداوند است و او بر همه چیز تواناست (شوری/ ۹۰) قدرت مطلق خداوند «إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ»؛ (بقره/ ۲۰) دلیل انحصاری مدیریت خداوند است «فَاللَّهُ هُوَ الْوَلِيُّ»؛ (شوری/ ۹) که ضمیر «هو» انحصار را می رساند (واتق، ۱۳۹۳: ۳۸۵-۳۸۶) ربوبیت تشریحی خداوند بیانگر این است که سیاست های که برای رفع مسائل دنیایی، اخروی، فردی و اجتماعی انسان وضع می شود، باید از سوی خداوند یا به اذن او باشد. (هاشمیان، ۱۳۹۲: ۱۲۸)

در قرآن کریم آیاتی که با کلمه (قُل) شروع می شود بعضی از آن ها دلالت بر خطمشی گذاری دارند.

به عنوان مثال خداوند متعال در آیه ۱ سوره انفال، برای سازمان دهی انفال، خطمشی را وضع نموده است.

«يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ قُلِ الْأَنْفَالُ لِلَّهِ وَالرَّسُولِ فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَصْلِحُوا ذَاتَ بَيْنِكُمْ وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ
إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ»؛ (انفال/ ۱)

از تو درباره انفال [غنایم]، و هرگونه مال بدون مالک مشخص [سؤال می کنند] بگو: «انفال مخصوص خدا و پیامبر است».

آیه ی دیگر بیانگر خطمشی خداوند مبنی بر هدایت انسان ها به سوی حق و حقیقت است:

«قُلِ اللَّهُ يَهْدِي لِلْحَقِّ»؛ (یونس / ۳۵)

این آیه مبارکه خطمشی همیشگی خداوند ج را در بحث مدیریت بشر نشان می دهد و البته خطمشی هدایتی خداوند تنها به بشر خلاصه نمی شود بلکه به مربوط به کل عالم هستی می شود.

و همچنین می توان گفت که دین مقدس اسلام فی نفسه یک خطمشی کلان است که دربردارنده خطمشی های زیادی است و یا اینکه خطمشی های جدید باید بر مبنای همین خطمشی های بزرگ باشد.

ب. خطمشی گذار بودن پیامبر و معصومین

تعیین و تدوین خطمشی توسط پیامبر، در بعضی آیات و بسیاری از روایات معتبر آمده است. گرچه اصالتاً حق قانون گذاری و خطمشی گذاری، استقلالی منحصر به خداوند است. (فضائلی، ۱۳۹۳: ۱۰۲) اما پیامبر مأذون از طرف خداوند برای تعیین خطمشی ها در جامعه ای اسلامی است «ما آتاكمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ»؛ (حشر / ۷).

تعیین نسبت ها و نرخ ها؛

پیامبر(ص) نسبت ها و نرخ های زکات بر اموال زکوی را معین و مشخص می کردند. بعضی صاحب نظران گفته اند که این نسبت ها، فقط به وسیله آنچه پیامبر(ص) گفته بود تعیین می شدند. (قحف، ۱۳۸۷: ۷۸ - ۷۹).

حکم های حکومتی

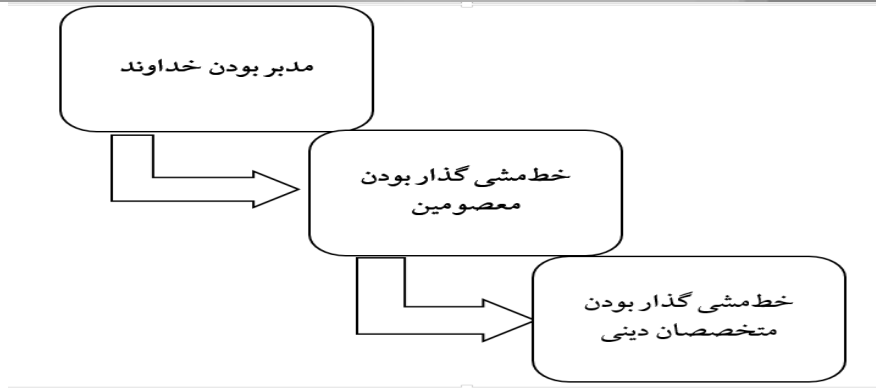
حکم عبارت است از فرمان حاکم بر عمل کردن به حکم تکلیفی یا وضعی یا موضوع آن دو در چیزی. (نجفی ۱۴۰۴: ج ۴۰: ۱۰۰). در تعریف فقهی حکم آمده است: حکم شرعی، عبارت است از خطاب شارع که مربوط به اعمال مکلفان می شود، حال به گونه اقتضاء باشد یا تخیر. (رجایی، ۱۳۹۴: ۳۸).

پیامبر(ص) شرکت در نماز جماعت را در مدتی از دوران حکومتشان واجب نمودند و اعلام کردند هر کس در نماز جماعت شرکت نکند خانه اش را آتش بزنند. (حرعاملی، بی تا: ۳۷۷).

حضرت امیر(ع) فرموده است: «باید خرید و فروش آسان و بر اساس میزان و عدالت و با نرخ های رایج انجام گیرد تا به فروشنده و خریدار اجحاف نشود». (فیض الاسلام، ۱۳۷۹ه.ق ج ۲: ۱۰۱۸)

ج. خطمشی گذاری متخصصین دینی

در میان فقها نیز مواردی از صدور حکم حکومتی وجود دارد: مانند صدور فرمان تنباکو، توسط میرزا محمدحسن شیرازی، فرمان جهاد با اشغالگران انگلیسی در عراق، توسط میرزا محمدتقی شیرازی (مشهور به میرزای دوم)، حکم جهاد علیه ایتالیا، روسیه و انگلیس توسط آیه الله سید محمد کاظم یزدی و حکم جهاد و بسیج عمومی علیه انگلیس از سوی آیت الله سید عبدالحسین لاری و در نهایت صدور حکم اعدام سلمان رشدی مرتد و تعطیل شدن حج در چند سال توسط امام خمینی(ره) (فاطمه رجائی، ۱۳۹۴: ۴۹) حکم حکومتی نوعی خطمشی است که برای حل مشکلات اجتماعی و تبلیغ اسلام و رسیدن به اهداف اسلامی جعل و به مردم ابلاغ می شود. شکل زیر (شکل ۱) بیانگر سطوح خطمشی گذاری از بالا به پایین را نشان می دهد:

شکل ۱، سطوح خطمشی گذاری اسلامی

۲. اجرای خطمشی گذاری سیستمی با رویکرد قرآنی

در یک تقسیم‌بندی می‌توان اجرای خطمشی را یا رویکرد قرآنی در دو سطح مورد بررسی و دقت قرارداد.

الف. سطح کلان

در سطح کلان آبر خطمشی‌های که از طرف خداوند به پیامبر و به مردم ابلاغ شده است و پیامبر و امامان عهده‌دار اجرای آن‌ها بوده و جامعه را از طریق اجرای خطمشی‌ها و برنامه‌های که خداوند بزرگ برای جامعه بشریت ترتیب داده‌اند، به سوی کمال هدایت و رهبری می‌نماید.

در سطح کلان می‌شود گفت که اصلاً دین یک خطمشی کلی و فراگیر که حاکم بر خطمشی‌های دیگر است، به حساب می‌آید که برای نجات انسان‌ها از مهلکه‌ها و ظلمت‌ها، آماده و از طرف خداوند نازل شده و توسط پیامبران و امامان اجرا می‌شود

خدای محوری، عدالت محوری و امنیت محوری از جمله ابر خطمشی‌های دین مقدس اسلام به شمار می‌رود. (لک زایی و دیگران، ۱۳۹۲: ۱۴ - ۱۷) این خطمشی‌ها در واقع همان خطمشی‌های کلانی است که همه خطمشی‌های دیگر را تحت تأثیر قرار می‌دهد. اساساً مطرح کردن توحید خودش پایه سیاست‌های اسلامی و آغازگر آن است. جامعه الهی بر اصالت توحید استوار است و عقیده به توحید در جامعه آثار و ثمراتی دارد که قطعاً در سیاست‌های غیر الهی وجود ندارد (لک زایی و دیگران، ۱۳۹۲: ۱۴).

«وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِي كُلِّ أُمَّةٍ رَسُولًا أَنْ اعْبُدُوا اللَّهَ وَاجْتَنِبُوا الطَّاغُوتَ»؛ (نحل / ۳۶)

ما در هر امتی رسولی برانگیختیم که: «خدای یکتا را پرستید؛ و از طاغوت اجتناب کنید!» و همچنین نماز خودش فی‌نفسه یک خطمشی کلان است که به عنوان یک عملی که زمینه تقوا و ذکر خدا را در انسان تقویت می‌کند و انسان‌ها را از فحشا و منکرات بازمی‌دارد، واجب شده است:

«أَقِمِ الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ»؛ (عنکبوت / ۴۵) نماز را برپا دار، که نماز (انسان را) از زشتی‌ها و گناه بازمی‌دارد. یا در آیه‌ی دیگر آمده است: «وَأَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي»؛ (طه / ۱۴) مرا پرست، و نماز را برای یاد من برپا دار!

زکات و جهاد در بخش خطمشی‌های کلان اقتصادی و نظامی دین اسلام قرار می‌گیرد که مسلمانان از بعضی درآمدهای خود مانند گندم، جو، کشمش، نقدین، گوسفند، گاو، شتر و ... بخشی از آن‌ها را به دولت اسلامی بپردازند تا از این طریق دولت اسلامی به مدیریت جامعه بپردازد.

مسئول اجرای بعضی از خطمشی‌ها همه مردم است مانند نماز و امثالهم و برخی دیگری از خطمشی‌ها را دولت مسئول اجرای آن می‌باشد مانند حدود، دیات، قصاص، زکات و امر به معروف و نهی از منکر.

ب. سطح خرد

اما در سطح پایین‌تر و برای بررسی انواع مشکلات نوظهور، مدیران و سیاست‌گذاران دست به تدوین و اجرای خط‌مشی‌ها می‌زنند، ولی این باید در چارچوب کلی‌ای باشد که خداوند در سطح کلان برای بندگانش وضع نموده است و برای تفصیل و اجرای قوانین اسلامی، دولت می‌تواند قوانین و خط‌مشی‌های را وضع کند.

در واقع، نظام حاکم، از مجموعه‌ای این آموزه‌ها و قوانین شکل گرفته که مدت اجرای آن‌ها برحسب احوال مختلف، قابل افزایش و کاهش است و این وظیفه در کشورها توسط قوه مقننه انجام می‌گیرد (مصطفوی، ۱۳۸۶: ۱۲۷)

مثلاً در سطح خرد یکی از معضلاتی که مسلمانان و دولت اسلامی درگیر آن است، مواجه شدن با عملکردهای جاهلانه دشمنان یا دوستان جاهل هست و باید در چگونگی برخورد با آن‌ها یک خط‌مشی ایجاد شود. قرآن کریم در این رابطه به پیامبرش دستور می‌دهد که باید با آنان از در عفو و رحمت وارد شود و همچنین آن‌ها را به کارهای نیک امر نماید و یا اینکه از آن‌ها اعراض و دوری نماید که البته این سه تا عکس‌العمل و در واقع خط‌مشی برمی‌گردد به شرایط حاکم بر آن زمان و مکان.

«خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ»؛ (اعراف / ۱۹۹) با آن‌ها مدارا کن و عذرشان

را بپذیر، و به نیکی‌ها دعوت نما، و از جاهلان روی بگردان (و با آنان ستیزه مکن)!

در واقع خط‌مشی پیامبر با برخورد با دشمنان جاهل و یا دوست‌نماهای جاهل، این بوده است که آن‌ها را عفو و یا امر به خوبی و کارهای خوب می‌کردند و یا اینکه از آنان اعراض و دوری می‌نمودند.

و در منابع روایی نیز توصیه‌های متعدد و مختلفی در این سطح نسبت به خط‌مشی‌گذاری شده» است که به چند نمونه اشاره می‌شود.

پرداختن به امور مهم

مثلاً پرداختن به امور مهم و غافل نبودن از امور غیر مهم، حدیثی از امام علی (ع) آمده است: «إِعْلَمَنَّ الشَّاعِلَ بِالصَّغِيرِ يَجُلُّ بِالْمُهْمِّ وَإِفْرَادُ الْمُهْمِ بِالشُّغْلِ يَأْتِي عَلَى الصَّغِيرِ وَيُدْحِقُهُ بِالْكَبِيرِ فَأَبْدًا بِالْمُهْمِّ وَلَا تَنْسَ النَّظَرَ فِي الصَّغِيرِ وَاجْعَلِ الْأُمُورَ الصَّغَارَ مَنْ يَجْمَعُهَا وَيَعْرِ مِنْهَا عَلَيْكَ دَفْعَتَيْنِ أَوْ أَكْثَرَ عَلَى كَثَرَتِهَا وَقَلَّتِهَا». (مجلسی، بی تا: ۴۲۴).

و همچنین از ایشان روایت شده است: «يَسْتَدَلُّ عَلَى ادْبَارِ الدُّوَلِ بِأَرْبَعِ تَضْيِيعِ الْأَصُولِ وَ التَّمَسُّكِ بِالْفُرُوعِ وَ تَقْدِيمِ الْأَرَادِلِ وَ تَأْخِيرِ الْأَفَاضِلِ» (آمدی، ۱۴۱۰: ۸۰۰). تفکر اسلامی، جهان را یک کل منسجم، هدف دار و منظم می بیند که در جهت تعالی انسان است، نگاه کل نگر و نگاه جزء نگر را باهم در خود دارد، و بدین گونه هم به ارتباط بین اجزاء با کل توجه دارد و هم ارتباط اجزا را با یکدیگر مورد بررسی قرار می دهد. (صناعی، کندلوسی، ۱۳۹۷: ۹۳)

در قرآن کریم استقامت و پایداری و تقوا از امور مهم در زندگی به شمار رفته است:

«وَإِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ»؛ (آل عمران / ۱۸۶)

و اگر استقامت کنید و تقوا پیشه سازید، (شایسته تر است؛ زیرا) این از کارهای مهم و قابل اطمینان است.

در آیهی دیگر نماز، امر به معروف و نهی از منکر و صبر بر مصیبت از جمله امور مهم به شمار رفته است:

«يَا بَنِيَّ أَقِمِ الصَّلَاةَ وَ أْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَ أَنْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَ اصْبِرْ عَلَىٰ مَا أَصَابَكَ إِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ»؛

(لقمان / ۱۷)

پسر! نماز را برپا دار، و امر به معروف و نهی از منکر کن، و در برابر مصائبی که به تو

می رسد شکیبا باش که این از کارهای مهم است!

همان‌طوری که می‌دانید مهم و اهم بودن امور تنها منحصر به آیاتی که در این مورد ذکر شد، نیست بلکه این امر بستگی به شرایط و اقتضائات زمان و مکان دارد که در مجموع می‌توان نیز این نکته را از آیه (۱۸۶) آل عمران و آیه (۱۷) سوره لقمان به دست آورد که در شرایط گوناگون باید امر اهم را بر مهم ترجیح داد. البته عقل فی‌نفسه نیز چنین حکمی دارد ولی قرآن کریم به صورت تأکیدی مواردی را به عنوان مصادق امور مهم به حساب آورده است

توصیه به تبیین قبل از هدف‌گذاری

امام علی (ع) در این رابطه می‌فرماید: «ولا تعجلوا فی امرٍ حتی تتبیئو» (نهج‌البلاغه، خطبه ۱۷۳) در هیچ امری (تصمیمی) عجله نفرمایید تا زمانی که در باره آن تحقیق و بررسی نمایید. و همچنین ایشان علم و تبیین را قبل از عمل شرط می‌داند: «إذا علمتم فاعملوا و إذا تیقنتم فأقدموا» (همان حکمت ۲۷۴).

وقتی که دانستید و علم پیدا کردید، عمل کنید و آنگاه که یقین پیدا کردید اقدام کنید. در منابع دینی از شتاب‌زدگی و سستی در کارهای که موقع آن فرانسیده یا کوتاهی از اعمالی که قدرت آن را داری یا سخت‌گیری در موردی که حقیقت او روشن نیست و یا بی‌اعتنایی در موردی که مطلب آشکار است منع شده است چرا که هر چیزی را باید در جایی سزاوارش قرارداد و هر کاری را به موقع انجام داد. (همان، نامه ۵۲). اضافه بر فرمایشاتی که به صورت مستقیم دلالت بر این امر دارد، تمامی آیاتی که انسان‌ها را دعوت بسوی تفکر و تدبیر در موضوعات مختلف می‌نماید بیانگر این است که انسان‌ها باید با بینش و تفکر و با برنامه حرکت نمایند.

کلمه (تبینوا) سه بار در قرآن کریم تکرار شده است و بیانگر این است که تبیین و فهم شرایط در حل مسائل مهم است و در بحث اجرای یک خطمشی نیز از اهمیت بالای برخوردار است چراکه اجرای یک خطمشی بدون اطلاعات و تبیین به احتمال زیاد منجر به شکست آن خطمشی خواهد شد.

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا ضَرَبْتُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَتَبَيَّنُوا وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ أَلْفَىٰ إِلَيْكُمُ السَّلَامَ لَسْتَ مُؤْمِنًا تَبَتُّغُونَ عَرَضَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا فَعِنْدَ اللَّهِ مَغَانِمٌ كَثِيرَةٌ كَذَلِكَ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلُ فَمَنَّ اللَّهُ عَلَيْكُمْ فَتَبَيَّنُوا إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا»؛ (نساء / ۹۴)

ای کسانی که ایمان آورده‌اید! هنگامی که در راه خدا گام می‌زنید (و به سفری برای جهاد می‌روید)، تحقیق کنید! و به خاطر اینکه سرمایه ناپایدار دنیا (و غنائمی) به دست آورید، به کسی که اظهار صلح و اسلام می‌کند نگوئید: «مسلمان نیستی» زیرا غنیمت‌های فراوانی (برای شما) نزد خداست. شما قبلاً چنین بودید؛ و خداوند بر شما منت نهاد (و هدایت شدید). پس، (به شکرانه این نعمت بزرگ)، تحقیق کنید! خداوند به آنچه انجام می‌دهید آگاه است. در این آیه مبارکه خداوند دستور می‌دهد که قبل از عمل و اجرای فرمان جهاد تبیین لازم و ضروری است.

۳. ارزیابی خطمشی گذاری سیستمی با رویکرد قرآنی

پس از اجرای خطمشی گذاری عمومی، برای بررسی میزان موفقیت آن از سازوکارهای مختلف ارزیابی استفاده می‌گردد. نوع ابزار یا سازوکار مورد استفاده به نوعی خطمشی و ارزیابی کننده برمی‌گردد. به این صورت که مثلاً در خطمشی‌های اقتصادی از ابزار تجزیه و تحلیل هزینه - سود، استفاده می‌شود، در حالیکه این روش نمی‌تواند در ارزیابی‌های اجتماعی کاربرد داشته باشد (منوریان، ۱۳۹۴: ۲۵۳).

در سطح کلان که خداوند، پیامبران و امامان - به اذن خداوند - حق تدوین و صدور خط‌مشی را دارند، به این دلیل که آن‌ها معصومانند و خط‌مشی را بدون مصلحت جعل و اجرا نمی‌کنند، نیاز به ارزیابی نیست. بلکه ارزیابی در جایی است که احتمال نقص و خطا در آنجا وجود داشته باشد که در حق آنان متصور نیست. اما در مرحله پایین‌تر که علما، مجتهدین و اهل فن مسئول خط‌مشی‌گذاری عمومی هستند، می‌توان به ارزیابی آن پرداخت که در صورت داشتن نقص، باید به تکمیل آن پرداخته شود.

در برخی خطبه‌های نهج‌البلاغه بر ارزیابی خط‌مشی‌ها و تصمیم‌ها اشاره شده است.

دلالت فرازهای از نهج‌البلاغه بر ارزیابی خط‌مشی

آدرس	گزاره‌ها
خطبه ۱۰۳	خدا رحمت کند کسی را که اندیشه کند و پند گیرد، عبرت آموزد و بصیرت یابد (چنان بصیرتی که به وضوح دریابد) آنچه این جهانی است، زودا که نابودشدنی است و آنچه آن جهانی است زودا که دست‌یافتی است و پایدار. آنچه شمردنی است پایان یافتنی و فانی شدنی خواهد بود، و آنچه انتظارش کشند آمدنی، و آنچه آمدنی است زودا که خواهند رسید.
خطبه ۱۳۲	دنیا برای ماندگاری آفریده نشده، بلکه عبورگاهی است که از آن برای سرای جاویدان توشه بگیرید، پس شتابان باشید و اسب‌های راهوار برای کوچیدن از آن آماده کنید.
نامه ۲۷	ای محمد ابن ابی بکر! بدان که من تو را به آن مصریان گماردم .... خدا را برای خوشنودی هیچ‌کس به خشم نیار که رضای خدا باید جایگزین رضای دیگران باشد.
نامه ۲۱	هرچه که تو را که به شبهه و اشتباهت افکند یا به گمراهی‌ات بکشاند دور افکن. آنگاه اگر به یقین دریافتی که قلبت جلا و صفا یافته، دلت خاشع شده، اندیشه‌ات به کمال نشسته و انسجام یافته، همت و مقصد و مقصودت یکی شده است، آن وقت در آنچه برایت پیش آمد، نیک بنگر و ژرف بیندیش، و اگر جانت را خوش نیامد و دلت آرامش نیافت و اندیشه‌ات یکسویه نگشت و آسوده نشد، پس بدان که بی‌راهه می‌روی و راهی ناپیدا و هلاک بار می‌بینی و خویشتن را به ظلمت می‌افکنی.
نامه ۳۱	آنچه را برای دیگران نازیبا و نکوهیده می‌شماری بر خویشتن نیز نازیبا و ناروا انگار، از مردمان آن را برای خودت بپسند که خود برای آنان می‌پسندی و آنچه را نمی‌دانی مگویی، هرچند آنچه میدانی اندک باشد و آنچه را

خوش ندراری بگویندت مگوی!	
آن‌کس که شب و روز مرکب سواری اویند و وی بر پشت آن‌ها سوار است همواره رهنمون است گرچه ایستا ماند، و پیوسته راه می‌پوید، گر چه (مانا) و آسوده نمایاند.	نامه ۳۱
مبادا بگویی من فرمانروایم! فرمان می‌دهم و باید اطاعت شوم، زیرا که این (روش و منش متکبرانه) دل را سیاه و تباه می‌کند و دین را سست‌بنیان می‌نماید و پایه‌های حکومت را لرزان می‌سازد و زوال دولت و نعمت را نزدیک می‌کند.	نامه ۵۳

شکل (۲) دلالت فزازه‌های از نهج البلاغه بر ارزیابی خطمشی (امینی، ۱۳۹۸: ۳۷ - ۳۸)

در این شکل‌ها به ارزیابی از اعمال به صورت مطلق یاد شده و امام علیه‌السلام برای ارزیابی معیاری را مشخص نموده است. مثلاً برای اینکه عدالت در خطمشی‌گذاری فهمیده شود باید ببینیم که گشایش در زندگی مردم پدید آمده است یا نه؟ اگر گشایشی در زندگی مردم پدید آمده باشد می‌توان گفت که این خطمشی‌گذاری خوب بوده و عادلانه اجرا شده است. و یا اینکه عنصر تقوا در تدوین و یا اجرای خطمشی در نظر گرفته شده است یا نه؟ در صورت در نظر گرفتن عنصر تقوا می‌توان به دوام و تأثیرگذاری این خطمشی امید بست. همچنین امام علی (ع) فرماید: بکارگیری افراد ضعیف یکی از عوامل شکست خطمشی است. خودکامگی، ستمکاری، بی‌تابی و تندروی مجریان را می‌توان از عوامل دیگر آن برشمرد. از آیه ۹۴ سوره نساء می‌توان در این‌ها نیز استناد کرد چرا که امر به تبیین در آیه به صورت مطلق آمده است که هم قبل از خطمشی‌گذاری را شامل می‌شود و هم بعد از خطمشی‌گذاری را در برمی‌گیرد.

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا صَرَبْتُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَتَبَيَّنُوا وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ أَلْقَى إِلَيْكُمُ السَّلَامَ لَسْتَ مُؤْمِنًا تَبْتَغُونَ عَرَضَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا فَعِنْدَ اللَّهِ مَعَانِمٌ كَثِيرَةٌ كَذَلِكَ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلُ فَمَنَّ اللَّهُ عَلَيْكُمْ فَتَبَيَّنُوا إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا»؛ (نساء / ۹۴)

ای کسانی که ایمان آورده‌اید! هنگامی که در راه خدا گام می‌زنید (و به سفری برای جهاد می‌روید)، تحقیق کنید! و بخاطر اینکه سرمایه ناپایدار دنیا (و غنائمی) به دست آورید، به کسی که اظهار صلح و اسلام می‌کند نگوئید: «مسلمان نیستی» زیرا غنیمت‌های فراوانی (برای شما) نزد خداست. شما قبلاً چنین بودید؛ و خداوند بر شما منت نهاد (و هدایت شدید). پس، (به شکرانه این نعمت بزرگ)، تحقیق کنید! خداوند به آنچه انجام می‌دهید آگاه است. شما که در راه خدا گام برمی‌دارید ممکن است تدوین یک خطمشی باشد و ممکن است اجرای یک خطمشی باشد نیاز به ارزیابی و تبیین دارد که ممکن است این ارزیابی، مربوط یک خطمشی اجرا شده است یا ارزیابی قبل از تدوین است.

عناصر خطمشی گذاری سیستمی

ورودی‌ها، خروجی‌ها، فرایند، بازخورد و ارزیابی از عناصر خطمشی گذاری سیستمی بشمار می‌رود. بنابراین بررسی خطمشی گذاری در قالب سیستم باید با توجه به این عناصر مورد بررسی قرار بگیرد.

الف. فرایند خطمشی گذاری سیستمی با رویکرد اسلامی

خداوند مدبر است و سروسامان دادن زندگی بندگان به دست اوست. بر اساس «نظریه الامر بین الامرین» انسان در حالی که مختار است اما همه امورش به دست خداست و بدون اجازه خداوند نمی‌تواند کاری انجام دهد. این همان نظریه امامان اهل بیت علیهم السلام است. (طباطبایی، ۱۳۹۳، ج ۱: ۱۵۶). بنابراین، خطمشی گذاری که یکی از مصادیق تدبیر است اصالتاً به دست خداست و هر کسی را که او اجازه دهد می‌تواند به تدوین و اجرای آن پردازد. و حکم حکومتی یکی از انواع خطمشی‌های اسلامی است که توسط شارع - باذن الله - صادر می‌شود.

ب. ورودی‌های خط‌مشی‌گذاری سیستمی با رویکرد اسلامی

ورودی‌های خط‌مشی در حقیقت ماده اولیه و دلیل اصلی خط‌مشی‌گذاری است، در اینجا به چند مورد محدود از ورودی‌های خط‌مشی‌گذاری عمومی اشاره می‌شود:

مسائل

مسائلی که در جامعه به وجود می‌آید، خط‌مشی‌گذاران و دولت‌مداران کوشش می‌کنند که برای حل آن مسائل بکوشند و به این منظور خط‌مشی و برنامه‌ای را برای حل آن مسئله یا مسائل، تدوین می‌کنند.

نیازها

افراد جامعه دارای نیازهای متعدد و متفاوتی هستند ولی بعضی از نیازها به ویژه نیازهای جمعی به این دلیل که از اهمیت بیشتری برخوردارند، برای تأمین آن نیازها لازم است که خط‌مشی و برنامه‌ای برای تأمین نیازها تدوین و طراحی بشود. مثلاً نیاز جامعه به مواد خوراکی، البسه و زمینه‌سازی برای تأمین بعضی نیازهای معنوی مردم. از نظر قرآن کریم باید به همه نیازهای انسان پرداخته شود و در پی ارضاء آن نیازها باشد، و کسی حق تحریم نعمت‌ها را بر خودش ندارد، لذا خداوند در باره رهبانیت می‌فرماید: «وَرَهْبَانِيَّةً ابْتَدَعُوهَا مَا كَتَبْنَاهَا عَلَيْهِمْ» (حدید / ۲۷).

و همچنین نیاز انسان‌ها به خوراک که دولت‌ها برای فراهم کردن آن به تدوین خط‌مشی‌ها می‌پردازند، در قرآن کریم علاوه بر محترم شمردن این نیازها دو شرط حلال بودن و پاک بودن را نیز هنگام برطرف کردن نیازهای مذکور مقرر کرده است.

«يَا أَيُّهَا النَّاسُ كُلُوا مِمَّا فِي الْأَرْضِ حَلَالًا طَيِّبًا»؛ (بقره / ۱۶۸) ای مردم! از آنچه در زمین است، حلال و پاکیزه بخورید!

یا در باره پوشاک چنین می‌فرماید:

«یا بَنِي آدَمَ قَدْ أَنْزَلْنَا عَلَيْكُمْ لِبَاسًا يُؤَارِي سَوَاتِكُمْ وَ رِيشًا وَ لِبَاسُ التَّقْوَى ذَلِكِ خَيْرٌ ذَلِكِ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ لَعَلَّهُمْ يَذَكَّرُونَ»؛ (اعراف / ۲۶). ای فرزندان آدم! لباسی برای شما فرستادیم که اندام شما را می‌پوشاند و مایه زینت شماست؛ اما لباس پرهیزگاری بهتر است! این‌ها (همه) از آیات خداست، تا متذکر (نعمت‌های او) شوند!

و در باره نیاز به مسکن می‌فرماید:

«وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ بُيُوتِكُمْ سَكَنًا وَ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ جُلُودِ الْأَنْعَامِ بُيُوتًا تَسْتَخِفُّونَهَا يَوْمَ ظَعْنِكُمْ وَ يَوْمَ إِقَامَتِكُمْ وَ مِنْ أَصْوَابِهَا وَأَوْبَارِهَا وَأَشْعَارِهَا أَثَانًا وَ مَتَاعًا إِلَى حِينٍ»؛ (نحل / ۸۰)

و خدا برای شما از خانه‌هایتان محل سکونت (و آرامش) قرارداد؛ و از پوست چهارپایان نیز برای شما خانه‌هایی قرارداد که روز کوچ کردن و روز اقامتتان، به آسانی می‌توانید آن‌ها را جابه‌جا کنید؛ و از پشم و کرک و موی آن‌ها، برای شما اثاث و متاع (و وسایل مختلف زندگی) تا زمان معینی قرارداد.

بنابراین، نیازها که جزء لایتغیر و لازم زندگی انسان است و به عنوان ورودی در سیستم خط‌مشی‌گذاری اسلامی قرار می‌گیرد، در قرآن مورد توجه قرار گرفته است و نوبت عقل و قوه برنامه‌ریزی بشر است که این توجه قرآن را از طریق خط‌مشی‌گذاری در زندگی انسان‌ها مدیریت نماید.

اقتضائات

شرایط و اقتضائات زندگی مردم باعث به وجود آمدن یک سلسله نیازها و مشکلات است. این مورد از جهت اینکه مدیریت آن، و پاسخگویی درست و به موقع به اقتضائات، لازم به خط‌مشی دقیق و حساب شده است و دولت اسلامی، باید برای این مورد اقدام به تدوین خط‌مشی نماید.

توجه به اقتضات اولاً یک مسئله فطری و طبیعی بشر است به این معنی که بشر طبیعتاً و اولاً و بالذات به شرایط محیطی و اقتضات آن، واکنش نشان می‌دهد. این موضوع در قرآن کریم صراحتاً به این صورت ذکر شده است که در زمانی که مسلمانان از قدرت قاهره برخوردار نبودند امر به صبر و مقاومت در برابر آزار و اذیت مشرکین شده بود برخلاف زمانی که مسلمانان با ازدیاد پیرو و نفوذ به قلوب بسیاری از مردم، تبدیل به یک قدرت قاهر و فاتح شده بود، که بر اساس این شرایط جدید، امر به جهاد شدند.

«إِذْ لِلَّذِينَ يُقَاتَلُونَ بِأَنَّهُمْ ظَلَمُوا وَإِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ نَصْرِهِمْ لَقَدِيرٌ»؛ (حج / ۳۹)

به کسانی که جنگ بر آنان تحمیل گردیده، اجازه جهاد داده شده است؛ چرا که مورد ستم قرار گرفته‌اند؛ و خدا بر یاری آن‌ها تواناست.

مصالح و مفاصد

آیات امر به معروف و نهی از منکر بیانگر این است که واکنش‌ها و تصمیم‌گیری‌ها در جوامع اسلامی باید بر اساس معروف و منکر باشد به این معنی که مسلمانان باید در زندگی فردی و اجتماعی‌اش همه وقت رهسپار به سوی معروف‌ها و منجر و منزوی نسبت به منکرات باشد و اصلاً جهت‌گیری اجتماعی هم باید بر همین منوال طراحی شود.

بنابراین، خطمشی‌های که در جامعه اسلامی تهیه و تدوین می‌گردد، همیشه متأثر از معروف‌ها و منکرات یا به عبارت دیگر مصالح و مفاصد هستند و آن‌ها به عنوان ورودی‌های خطمشی گذاری اسلامی نقش و تأثیر عمده‌ای بر تدوین خطمشی گذاری سیستمی دارد.

«الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْنُوبًا عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ يَأْمُرُهُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَ يَنْهَاهُمْ عَنِ الْمُنْكَرِ وَ يُجِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَ يُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ وَ يَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَ الْأَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ فَالَّذِينَ آمَنُوا بِهِ وَ عَزَرُوهُ وَ نَصَرُوهُ وَ اتَّبَعُوا التَّوْرَ الَّذِي أَنْزَلَ مَعَهُ أُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ»؛

(اعراف/ ۱۵۷)

همان‌ها که از فرستاده (خدا)، پیامبر «امی» پیروی می‌کنند؛ پیامبری که صفاتش را، در تورات و انجیلی که نزدشان است، می‌یابند؛ آن‌ها را به معروف دستور می‌دهد، و از منکر بازمی‌دارد؛ اشیاء پاکیزه را برای آن‌ها حلال می‌شمرد، و ناپاکی‌ها را تحریم می‌کند؛ و بارهای سنگین، و زنجیرهایی را که بر آن‌ها بود، (از دوش و گردنشان) برمی‌دارد، پس کسانی که به او ایمان آوردند، و حمایت و یاری‌اش کردند، و از نوری که با او نازل شده پیروی نمودند، آنان رستگاران‌اند.

مصالح و مفساد به این دلیل به عنوان ورودی‌های خطمشی گذاری در نظر گرفته شده است که مصالح و مفساد باعث تدوین خطمشی می‌شود یا به عبارت دیگر مبنای بسیاری از خطمشی‌ها در فرهنگ اسلامی جلب مصالح و دفاع مفساد، یا اقامه معروف و ازاله منکر است.

اراده‌ای الهی به صورت گزاف به ایجاد چیزی تعلق نمی‌گیرد بلکه آنچه اصالتاً مورد تعلق اراده الهی واقع می‌شود جهت کمال و خیر اشیاء است و چون تراحم مادیات، موجب نقص و زیان بعضی از آن‌ها به وسیله بعضی دیگر می‌شود، مقتضای محبت الهی این است که پیدایش مجموع آن‌ها به گونه‌ای باشد که خیر و کمال بیشتری بر آن مترتب گردد که از سنجیدن این گونه روابط، مفهوم «مصلحت» به دست می‌آید و چنین اراده‌ای اراده حکیمانه نامیده می‌شود. (فضائلی، ۱۳۹۳: ۱۰۷). مصلحت هم باید از مصالح معتبره باشد نه هر مصلحتی. مصلحت معتبر مصلحتی است که شارع آن را در قالب دلیل، معتبر دانسته و جهت وصول به آن احکامی را وضع نموده است (صابریان، ۱۳۸۵: ۵۹). استفاده از مصلحت سیاستی روشمند در راستای تأمین اهداف و مقاصد شریعت از یک سو و تأمین ضروریات و اقتضائات حکومت دینی و نیازهای جامعه است. (میرزایی و رضایی، ۱۳۹۹: ۱۴۹). احکام حکومتی در محدوده مصلحت سنجی حاکم، صادر می‌شود و صدور و تنفیذش منوط به مصلحت است. در موضوع

جواز حکم حکومتی، مصلحت‌اندیشی اخذ شده و حاکم اسلامی در چارچوب مصلحت به جعل احکام می‌پردازد (همان: ۵۷). امام علی علیه‌السلام فرموده است: (قَالَوَالِي لَابَدَ أَنْ يَكُونَ سَبَبًا لِنُظَامِ الْأُمَّةِ عِزًّا لِدِينِهِمْ وَ حَافِظًا لِمَصَالِحِهِمْ) (نهج البلاغه، خ ۲۱۶) بر والی لازم است که سبب نظام امت و عزت دینشان و حافظ مصالحشان باشد.

مصلحت‌ها در تعیین نوع رفتار پیامبر(ص) با دشمنانش نقش اساسی ایفا می‌کردند، حضرت در وقت اعزام رزمندگان در سریه‌های مختلف از قطع درختان نهی می‌کرد، اما در جنگ طائف که قبیله ثقیف، در قلعه پناه گرفته بودند و با تیراندازی، مسلمانان را از پای درآوردند پیامبر اکرم دستور داد برای اینکه حصار طبیعی آنها از بین برود، هر مسلمانی پنج درخت را قطع کند (صابریان، ۱۳۸۵: ۶۳).

ج. خروجی‌های سیستم خطمشی گذاری عمومی با رویکرد اسلامی

خروجی سیستم خطمشی گذاری عمومی در واقع همان خطمشی‌هاست که برای رفع مشکلات، تأمین نیازها و برای پاسخ به موقع به اقتضات و شرایط زمان و مکان تدوین اجرا و ارزیابی می‌شود. اینک به چند تا از خروجی‌های خطمشی گذاری عمومی اشاره می‌شود:

احکام پنج‌گانه

خطمشی‌ها برنامه‌هایی است که در قالب گفتار کلی یا مفهوم جامع بیان می‌شود و چارچوب یا مسیر اندیشه است که حدود تصمیم‌گیری را تعیین می‌کند. (منطقی، ۱۳۹۳: ۶۳) بنابراین می‌توان بسیاری از احکام اسلام را به عنوان خطمشی بحساب آورد، زیرا که اولاً در قالب گفتاری است ثانیاً قوانین را به صورت جامع بیان می‌کند، به این معنی که حاکم شرع بر

^۱ ولا تقطعوا شجراً إلا ان تضطروا اليها

اساس آن مصالح و مفساد کلی، احکام را جعل می‌کند. یعنی مکلف اگر عملی را انجام می‌دهد و یا قوانین را در جامعه تدوین می‌کند باید بر اساس همین خطوطی (خط‌مشی) باشد که خداوند جعل نموده است.

بحث وجوب و حرام در قرآن کریم زیاد مطرح شده است و اصلاً ریشه‌های همه احکام به آیات قرآنی برمی‌گردند، وجوب نماز، روزه، زکات، امر به معروف و نهی از منکر، جهاد و باقی واجباتی که در دین مقدس اسلام مطرح است، حکم بسیاری از آن‌ها صریحاً در قرآن کریم مطرح شده است.

بنابراین، مثلاً برای جمع‌آوری زکات، و یا برای برپایی ستاد و سازمان امر به معروف و نهی از منکر و سازمان‌دهی جهاد، نیاز به تدوین خط‌مشی است و این احکام به عنوان ورودی‌های خط‌مشی‌گذاری عمومی در سیستم خط‌مشی‌گذاری اسلامی در نظر گرفته می‌شود.

قوانین اجتماعی و سیاسی

اسلام برای حل مسائل اجتماعی قوانینی را تشریح کرده است که همان خط‌مشی‌های اسلامی هستند. که ذیلاً به چند تا از آن قوانین اشاره می‌شود:

حرام بودن غیبت و تهمت

- لَا يَغْتَابُ بَعْضُكُمُ بَعْضًا؛ (حجرات / ۱۲)
- إِنَّ الدِّينَ جَاءُوا بِالْإِفْكِ عُصْبَةٌ مِّنْكُمْ لَا تَحْسَبُوهُ شَرًّا لَّكُم بَلْ هُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ لِكُلِّ امْرِئٍ مِّنْهُمْ مَا اكْتَسَبَ مِنَ الْإِثْمِ وَالَّذِي تَوَلَّى كِبْرَهُ مِنْهُمْ لَهُ عَذَابٌ عَظِيمٌ. (نور / ۱۱)

یعنی ترک غیبت و تهمت به عنوان راهی - خط‌مشی - برای حفظ و استحکام روابط اجتماعی از طرف خداوند (ج) برای مسلمانان در زندگی اجتماعی آن‌ها تعیین شده است.

و جوب کمک به همدیگر

دیگر از خطمشی‌های که اسلام آن را پی‌ریزی نموده است خطمشی تعاون است، به این معنی که مسلمانان باید در زندگی اجتماعی برای حل مسائل همدیگر، با همدیگر تعاون و کمک کنند. چنانچه خداوند (ج) مستقیماً به اهل ایمان دستور به تعاون داده است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا...تَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَ التَّقْوَى»؛ (مائده / ۲) و همچنین امام صادق(ع) می‌فرماید: هر کس در پیشبرد کار مسلمانان اهتمام نورزد، در شمار مسلمانان نیست. (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۱۶۴)

د. محیط خطمشی گذاری سیستمی با رویکرد اسلامی

«مصالح، مفاسد و عرف» که در جامعه وجود دارد علاوه بر اینکه ب عنوان ورودی‌های سیستم خطمشی گذاری اسلامی بشمار می‌رود، می‌تواند محیط سیستم خطمشی گذاری را تشکیل دهند، چرا که بر اساس تعریفی که از «محیط» کرده‌اند که محیط جزء سیستم نیست (منطقی، ۱۳۹۳: ۳۹). اما بر سیستم تأثیر می‌گذارد. بنابراین، مفاسد و مصالحی که در جامعه پدید می‌آید نیز جزء سیستم نیستند اما بر سیستم تأثیر می‌گذارند و حاکم شرع بر اساس دفع انواع مفاسد و جذب انواع مصالح، خطمشی گذاری کرده و حکم صادر می‌کند.
عرف در حقیقت - به دلیل نقشش در تعیین و تشخیص موضوع (فضائلی، ۱۳۹۳: ۱۲۳) می‌تواند خیلی از مشکلات را حل کرده و در کیفیت آن تأثیر بگذارد.

سیستم می‌تواند به نیروهای محیط پاسخ دهد و البته برای حفظ خود این کار را انجام می‌دهد که ورودی به صورت تقاضا و حمایت دریافت می‌شود خروجی سیستم ممکن است تأثیر اصلاحی بر محیط و تقاضاهای بر خواسته از آن داشته باشد. (جعفری، ۱۳۹۸: ۱۷۸ - ۱۷۹).

مهدی زیرک و دیگران با تدوین الگویی سه مرحله‌ای - انتخاب محیط، مراقبت از محیط و گسترش محیط - مدیریت محیط سازمانی و نقش قرآن در تدوین این الگو اذعان

داشته است که قرآن کریم در هر سه مرحله‌ای مدیریت محیط سازمانی نقش تعیین کننده‌ای دارد (مهدی زیرک و دیگران، ۱۴۰۱: ۳۴) مثلاً در بخش انتخاب محیط سازمانی بر مبنای آن تعریفی که دانشمندان مدیریت دارند و آن را چنین تعریف می‌کنند که محیط هر چیزی که بیرون از سازمان بوده و بر سازمان تأثیر می‌گذارد (منطقی ۱۳۹۳: ۳۹) و طبیعتاً انسان‌های که خارج سازمان زندگی می‌کنند نیز یکی از محیط‌های مؤثر سازمانی می‌باشد و از طرف دیگر قرآن کریم در زمینه انتخاب افراد برای سازمان‌دهی جامعه دقت زیاد دارد لذا در مورد حضرت هارون علیه‌السلام آمده است:

«وَأَجْعَلْ لِي وَزِيْرًا مِنْ أَهْلِی * هَارُونَ أَخِي * اشْدُدْ بِهِ أَزْرِي * وَأَشْرِكْهُ فِي أَمْرِي * كَيْ نُسَبِّحَكَ كَثِيْرًا * وَ نَذْكُرَكَ كَثِيْرًا»؛ (طه / ۲۹ - ۳۴)

و وزیری از خاندانم برای من قرار ده... برادرم هارون را! با او پشتم را محکم کن؛ و او را در کارم شریک ساز؛ تا تو را بسیار تسبیح گویم..

این آیات نشان‌دهنده حساسیت موسی ع در انتخاب افراد است چرا که به دنبال انتخاب کسی است که همسو با خودش باشد و توانایی کمک کردن به او را داشته باشد. ((مهدی زیرک و دیگران، ۱۴۰۱: ۳۸)

در آیات قرآنی در توصیف حضرت هارون ع چنین آمده است:

«وَ أَخِي هَارُونَ هُوَ أَفْصَحُ مِنِّي لِسَانًا فَأَرْسَلْتُهُ مَعِيَ رِدْءًا يُصَدِّقُنِي إِنِّي أَخَافُ أَنْ يُكَذِّبُون * قَالَ سَدِّدْ عَضُدَكَ بِأَخِيكَ وَ تَجْعَلْ لَكُمَا سُلْطَانًا فَلَا يَصْلُونَ إِلَيْكُمَا بِآيَاتِنَا أَنْتُمْ وَ مَنْ اتَّبَعَكُمَا الْعَالِيُونَ»؛ (قصص / ۳۵-۳۴)

و برادرم هارون زبانش از من فصیح‌تر است؛ او را همراه من بفرست تا یاور من باشد و مرا تصدیق کند؛ می‌ترسم مرا تکذیب کنند! فرمود: «بزودی بازوان تو را بوسیله برادرت محکم

(و نیرومند) می‌کنیم، و برای شما سلطه و برتری قرار می‌دهیم؛ و به برکت آیات ما، بر شما دست نمی‌یابند؛ شما و پیروانتان پیروزید!

بنابراین، قرآن کریم در رابطه با انتخاب افراد برای تأثیرگذاری بر محیط سازمان و خطمشی گذاری‌های که در یک سازمان صورت می‌گیرد و جامعه دقت زیادی را به عمل آورده است چرا که افراد خارج سازمان به عنوان محیط سازمانی تأثیر زیادی می‌تواند بر سازمان داشته باشد و از طرف دیگر شخصیت و عملکرد افراد داخل سازمان و یا همراه و همکار رئیس سازمان، نقش زیادی در ایجاد محیط سازمانی مناسب دارند، به آیات مذکور استناد شده است.

حضرت موسی ع برای ساخت محیط سازمانی قوی و همسو با اهداف سازمانی بر این نظر است که حضرت هارون ع بهترین فرد برای این مورد است.

در صدر اسلام پیامبر ص تصمیم بر حمله بر کاروان تجاری ابوسفیان را گرفته بود و با تغییر شرایط محیطی تصمیم بر جنگ با سپاه مکه گرفت. در قرآن کریم در این باره چنین آمده است:

«وَإِذْ يَعِدُكُمُ اللَّهُ إِحْدَى الطَّائِفَتَيْنِ أَنَّهَا لَكُمْ وَتَوَدُّونَ أَنَّ غَيْرَ ذَاتِ الشَّوْكَةِ تَكُونُ لَكُمْ وَيُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُحِقَّ الْحَقَّ بِكَلِمَاتِهِ وَيَقْطَعَ دَابِرَ الْكَافِرِينَ»؛ (انفال / ۷)

و (به یاد آرید) هنگامی را که خداوند به شما وعده داد که یکی از دو گروه [کاروان تجاری قریش، یا لشکر مسلح آن‌ها] نصیب شما خواهد بود؛ و شما دوست می‌داشتید که کاروان (غیرمسلح) برای شما باشد (و بر آن پیروز شوید)؛ ولی خداوند می‌خواهد حق را با کلمات خود تقویت، و ریشه کافران را قطع کند؛ (از این رو شما را برخلاف میلان با لشکر قریش درگیر ساخت، و آن پیروزی بزرگ نصیبتان شد.)

بررسی و مقایسه مدیریت اسلامی و سیستمی

شکل (۳) مقایسه مدیریت سیستمی و مدیریت اسلامی (پنجمین کنفرانس الگوی

اسلامی - ایرانی پیشرفت، الگویی پایه پیشرفت: ۱۳۹۱: ۱۲)

ویژگی	مدیریت سیستمی	مدیریت اسلامی	آیه متناظر در قرآن و نهج البلاغه
مسئولیت مداری	به هر مدیری، مأموریت و وظیفه ای خاص با دروندادها و بروندادهای سنجش پذیر محول می شود.	خداوند مسولیت آسمان ها و زمین را به انسان داده است.	✓ «انا عرضنا الامانه علی السموات و الارض و الجبال فابین ان یحملنها و اشفقن منها و حملها الانسان انه کان ظلوما جهولا» (احزاب ۷۲)
مردم مداری	دادن مأموریت‌های چالش برانگیزی به کارکنان و سنجش خروجی ها و موفقیت موفقیت در کار و اعطای پاداش	خداوند در قرآن می فرماید سرنوشت هیچ قومی تغییر نخواهد کرد مگر به دست خود آنها.	ان الله لا یغیر ما یقوم حتی یتبیروا ما بانفسهم» (سوره رعد، آیه ۱۱)
بازخورد	بازپس نگری یا سیستمی اندیشیدن راهی است جهت تجسم وضعیت ایده آل آینده سازمان و بازگشت و تصحیح وضعیت کنونی	لزوم بازرسی مداوم بر کار مدیران جهت بهبود عملکردشان	✓ نامه حضرت علی به مالک: با فرستادن ماموران مخفی که اهل راستی و وفاداری اند، کارهای آن ها را زیر نظر بگیر، زیرا بازرسی مداوم آشکار و پنهان تو سبب می شود که آنان به امانت داری و مدارا با مردم ترغیب شوند. (نامه ی ۵۳ نهج البلاغه)
سازمان یادگیرنده	سازمانی با محیط مساعد که یادگیری فردی و گروهی را تشویق می کند، پاداش می دهد و سرعت می بخشد.	استفاده از ناکامی ها به عنوان فرصت های یادگیری، سیر در زمین و تعقل در سرگذشت دیگران	✓ لکنیلاً تأسوا علی ما فأنکم و لا تفرحوا بما آتاکم و ا لله لا یحب کل مختالٍ فخورٍ (حدید ۲۳) ✓ أقلم یتسیروا فی الأرض فتكون لهم قلوب یتقلون بها أو آذان یتسمعون بها... (حج ۴۶)

نتیجه

اندیشه‌ی انسان در باره جهان در تاریخ بشر به صورت عمده در دو مسیر جریان پیدا کرده است:

۱. تفکر اتمیسم، عنصر گرایی و تجزیه گرایی

۲. تفکر ارگانیک، کل گرایی و توحیدی، (واسطی، ۱۳۹۱: ۲۲۵).

در تفکر تجزیه گرایی یا عنصر گرایی، کوشش بر این است که برای شناخت موجودات و فهم مسائل، به تجزیه و تحلیل آن‌ها پرداخته شود و از این طریق، اطلاعاتی در باره اش کسب کنند.

در این تفکر -تفکر جزءنگر- کل مجموعه، عبارت است از همه اجزاء آن مجموعه، و هر یکی از اجزاء آن را می‌توان به صورت مستقل در حالی که ارتباطی با دیگر اجزاء آن مجموعه ندارند را مورد بررسی و شناسایی قرارداد. اما تفکر سیستمی یا همان تفکر کل‌نگر، به جای اجزاء، به کل سیستم تأکید دارد. زیربنای علمی این تفکر را دینامیک سیستم‌ها تشکیل می‌دهد.

به طور کلی تحلیل هر پدیده در نظریه سیستمی با توجه به عناصر اصلی آن که عبارت‌اند از داده‌ها، فراگرد و بازده‌ها انجام می‌پذیرد. سیستم خطمشی گذاری عمومی، همانند همه سیستم‌ها یک نوع کلیتی در این سیستم حکم‌فرما است و مجموعه اجزاء «به صورت کلی»، بیشتر از تعداد همه‌ای اجزاء در نظر گرفته می‌شود و خاصیت هم‌افزایی را از خود بروز می‌دهند. اصطلاح هم‌افزایی و یا سنرژی^۱ از کلمه (synerga) یونانی گرفته شده است که از نظر محتوایی بیشتر به معنی تعاون و همکاری آمده است. در مباحث مربوط به مسائل رفتار

---

synergy^۱

انسانی و روان‌شناسی اجتماعی هم‌افزایی را «رفتار مضاعف و ایجاد کلی که بزرگ‌تر از مجموع رفتارهای تشکیل‌دهنده آن است» می‌گویند. (اسفندیار، ۱۳۹۶: ۵۳)

تفکر سیستمی به دنبال ایجاد وحدت میان اجزاء هستی است مراد از ایجاد وحدت، یافتن هم‌شکلی‌ها و همانندی‌های واقعی و دست‌یابی به عمق مفاهیم پدیده‌ها و قانون‌مندی‌های است که میان پدیده‌های گوناگون در هستی وجود دارد. (واسطی، ۱۳۹۱: ۲۲۷).

بنابراین، باید نسبت به این سازمان‌های متحول نگریست که بتواند تغییرات سازمان را پیش‌بینی نماید و برای تغییرات آتی و احیاناً پیش‌بینی‌نشده برنامه‌های متنوع و متناسب را تدوین و آماده نمایند تا موفقیت را تضمین شود.. این نوشتار که عهده‌دار بررسی خطمشی گذاری عمومی در قالب سیستم است و بر اساس عناصر سیستم، به این موضوع می‌پردازد. و سؤال‌های مانند ورودی‌های سیستم خطمشی چیست، فرایندی که داده‌های سیستم خطمشی گذاری عمومی باید طی نماید و مورد پردازش قرار بگیرد، کدام‌ها هستند، خروجی‌های این سیستم چیست، و محیطی که بر این سیستم مسلط است و سیستم در درون آن قرار دارد و بر آن تأثیر می‌گذارد چگونه است؟.

در رابطه به دیدگاه اسلام در رابطه به خطمشی گذاری سیستمی می‌توان گفت که کلی‌نگری یکی از ویژگی‌های بارز نگرش سیستمی است که در اسلام به آن تأکید فراوان شده است. هدف مداری، سیستم مداری، مسئولیت مداری و مردم مداری از ویژگی‌های مهم رویکرد سیستمی است که در اسلام به حد اعلاش وجود دارد، هدف مهم و کلی اسلام همان هدایت جامعه بشریت به سوی نور و خوشبختی‌ها است و خداوند از خلقت مخلوقاتش هدفی دارد و به باطل آنان را نیافریده است: «ربنا ما خلقت هذا باطلا»؛ (آل عمران / ۱۹۱).

سیستم مداری به معنی مکتب مداری و دین‌مداری، مسئولیت مداری و مردم مداری. اسلام توصیه‌های فراوانی نسبت به این موارد نموده است.

منابع

قرآن کریم

- نهج البلاغه مترجم، علی اکبر مظاهری، خاتم الانبیاء، قم. (۱۳۹۹).
- امینی، سید جواد، زارع، علی، دلالت پژوهی الگوی ارزشیابی خطمشی بر اساس آموزه‌های نهج البلاغه، دو فصلنامه علمی - تخصصی اسلام و مدیریت، سال ۷، شماره ۱۴، (۱۳۹۸.ش)
- امیرحسین امیرخانی، زواری پور، رسول هیانوند، نظریه سیستمی، تفکر کل نگر و سیستمی و نقش آن در توسعه و تعالی سازمانی، دهمین کنفرانس بین‌المللی اقتصاد و مدیریت، دانشگاه آزاد اسلامی واحد رشت. (۱۳۹۶.ش)
- باقری میاب، شهلا، باقری، محمدرضا، الزامات همسویی نهادهای سیاست‌گذار و اجرایی در فرایند خطمشی گذاری فرهنگی عفاف و حجاب، فصلنامه تحقیقات فرهنگی. شماره ۳. (۱۳۹۱.ش)
- پرهیزکار اکبر، اسماعیل‌زاده، حسن، رویکرد سیستمی در جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، رشد آموزش جغرافیا، شماره ۷۱. (۱۳۸۴.ش)
- پور عزت علی‌اصغر، رویکرد سیستمی به سیاست‌گذاری‌های اقتصادی دولت برای عدالت اجتماعی، کمال مدیریت، شماره ۱ (۱۳۸۱.ش).
- پنجمین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، الگوی پایه پیشرفت، کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران. (۱۳۹۵.ش)

پور عزت ، علی اصغر، باقری، محمدرضا، باقری میاب، شهلا، مظاهری، محمدمهدی،
تدوین سیستم خط‌مشی‌گذاری فرهنگی آینده‌نگر با استفاده از هم‌افزایی مدل‌ها، راهبرد
فرهنگ، شماره ۲۲. (۱۳۹۲ش)

پورنجاتی، احمد، نگرش سیستمی و جهان‌شمول در پیام‌های حج امام خمینی (ره)، میقات
حج، شماره ۳۰. (۱۳۷۸ش)

پورعزت، علی اصغر، رویکرد سیستمی به سیاست‌گذاری‌های اقتصادی دولت برای تحقق
عدالت اجتماعی، فصلنامه کمال مدیریت، شماره ۱. (۱۳۸۱ش)

تیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۴۱۰) غررالْحکْم و دررالکلم، چاپ دوم،
دارالکتاب الاسلامی، قم.

جعفری، محمدحسن، تدوین خط‌مشی دینی در نظام جمهوری اسلامی، مؤسسه آموزشی
پژوهشی امام خمینی (ره) (۱۳۹۸ش)

حرّ عاملی، محمد بن حسن، تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، چاپ اول،
قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام. (بی‌تا).

حرانی، ابن شعبه، (تحف العقول عن آل الرسول، مؤسسه النشر الاسلامی، قم. ۱۳۶۳ش،
۱۴۰۴ق)

خواجeh‌ای، سعید نگرش سیستمی به توسعه‌نیافتگی بیمه‌های زندگی در ایران، پژوهشنامه
بیمه، شماره ۴۷. (۱۳۷۶ش)

دانشفرد، کرم‌الله، ادیب زاده، مریم، ابراهیمی، رقیه، بررسی ابعاد خط‌مشی‌گذاری
عمومی از دیدگاه اسلام با محوریت توکل و مشورت در سطوح فردی و سازمانی، اسلام
و پژوهش‌های مدیریتی، سال پنجم، شماره ۱. (۱۳۹۴)

دیزجگان، محبوبه شیخی مجمع تشخیص مصلحت نظام و استراتژی خطمشی گذاری عمومی، سومین کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های نوین در مدیریت، اقتصاد و حسابداری، استانبول - ترکیه. (۱۳۹۴ش) به نقل از (Buchholz. Rogene ۱۹۸۵).

رجائی، فاطمه، بررسی مبانی مشروعیت حکم حکومتی، مرکز پژوهشی مینا، سال دوم، شماره سوم. (۱۳۹۴ش)

رحیمی، محمدرضا، تبیین و طراحی الگوی ارزشیابی خطمشی عمومی با رویکرد اسلامی، موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی، قم، (۱۳۹۵ش)

صابریان، علیرضا، مصلحت و جایگاه آن در حکومت اسلامی، فصلنامه دین و سیاست، شماره ۱۰، (۱۳۸۵ش)

صناعی، فریناز، شیخ‌الاسلامی کندلوسی، نادر، دستاوردهای تفکر اسلامی با رویکرد سیستمی در مدیریت، فصلنامه علمی تخصصی پویا در آموزش علوم انسانی، سال سوم، شماره ۱۱، (۱۳۹۷ش)

طباطبایی، سید محمدحسین، ترجمه تفسیر المیزان، مترجم: محمدباقر موسوی همدانی، ج ۸، بی‌جا. (۱۳۹۳ش)

عطافر، علی، صالحی زاده سعید، نگرش سیستمی در مدیریت، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات اصفهان. (۱۳۸۹ش)

فرج‌وند، اسفندیار، از هم‌افزایی تا هم‌آفرینی، فصلنامه علمی - پژوهشی مدیریت سازمان‌های دولتی، دوره ۶، شماره ۱، (۱۳۹۶ش)

فضائلی، محمدحسین، گستره شریعت و نقش عرف در قلمرو حقوق اسلامی، فصلنامه دیدگاه‌های حقوق قضایی، شماره ۶۶، (۱۳۹۳ش)

فتاح شریف‌زاده، امین بازیار، رسول معتضدیان، کاربرد تفکرات سیستمی در خط‌مشی‌گذاری عمومی، نخستین کنفرانس مدیریت دولتی ایران، تهران ۵۳۱۱۵۶/ doc/ civilica.com/ (۱۳۹۴ش)

فیض الاسلام، علینقی، ترجمه و شرح نهج‌البلاغه، مؤسسه چاپ و نشر تألیفات فیض الاسلام، تهران، (۱۳۷۹ق)

قحف، منذر، سیاست‌های مالی و نقش آن در نظام اسلامی مترجم: مهدی لطیفی، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره) (۱۳۸۷ش)

کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، محقق، مصحح، غفاری، علی‌اکبر، آخوندی، محمد (۱۴۰۷ق) ج ۲، دارالکتب الإسلامیة، چاپ چهارم، تهران.

زیرک، مهدی، علوی، سید جعفر و دیگران، الگویی مدیریت محیط سازمانی با تکیه بر آموزه‌های سازمانی، آموزه‌های قرآنی، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، دوره ۱۹، شماره ۳۵، (۱۴۰۱ش)

میرزایی، محمد، رضایی، محسن، ضوابط حاکم بر کاربرد مصلحت دینی در سیاست‌گذاری‌های جنایی، پژوهش‌های حقوق کیفری، دوره هشتم، شماره ۳۱، (۱۳۹۹ش)

مصطفوی، سید محمد، درآمدی بر تئوری‌های حاکمیت و دولت از منظر اسلام، مترجم: مهدی بهزادیان، سازمان حوزه‌ها و مدارس علمیه خارج از کشور (۱۳۸۶ش)

منوریان، عباس، اجرا و ارزیابی خط‌مشی عمومی، موسسه کتاب مهربان نشر، تهران. (۱۳۹۴ش)

منطقی، محسن، مدیریت در سازمان‌ها، پرتو ولایت، قم، (۱۳۹۳ش)
مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، ج ۷۸، مؤسسه الوفاء، (بی‌تا)

نقی پور فر، ولی الله، اصول مدیریت اسلامی و الگوهای آن چ ۲، مرکز آموزش مدیریت
اسلامی (۱۳۶۷ش)

نادری باب اناری، مهدی مؤلفه های حاکم بر سیاست گذاری عمومی در اسلام رهیافت
انقلاب اسلامی، سال دوم / پاییز ۱۳۸۷، شماره ۶، (۱۳۸۷ش)

نجفی، محمدحسن، جواهرالکلام فی شرح شرایع الاسلام، چاپ هفتم، دار احیاء التراث
عربی، بیروت، (۱۴۰۴ق)

واثق، قادرعلی، بررسی اصول حاکم بر سازمان دهی از منظر قرآن کریم، چاپ ۱، مؤسسه
آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، (۱۳۹۳ش)

واسطی، شیخ عبدالحمید، نگرش سیستمی به دین، مؤسسه مطالعات راهبردی علوم و
معارف، مشهد، (۱۳۹۱ش)

هاشمیان، سید محمدحسین، خلیلی، عزیزالله، جایگاه خدامحوری در سیاست گذاری
عمومی، اسلام و پژوهش های مدیریتی، سال دوم، شماره ۲، (۱۳۹۲ش)

Makinde, Taiwo. ۲۰۰۵. Problem of policy implementation in
developing nation: the Nigerian experience. J. SOC. Sei,
۱۱(۱)۶۳-۶۹.